

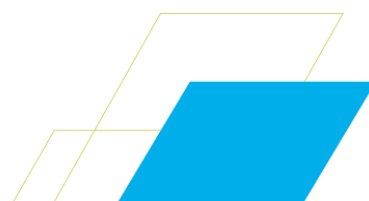

De kracht van relaties

Bouwen aan een gezonde samenleving

Auteurs: Van der Stoep, J., Noordegraaf, M. & Dekker, W.

Het CHE onderzoeksprofiel, vastgesteld door het College van Bestuur
op 10 september 2019

Probleemanalyse

Het lokale en het mondiale raken steeds meer met elkaar verweven. Mensen participeren in een diversiteit aan netwerken, die vaak het lokale overstijgen. Daardoor neemt hun actieradius enorm toe: de hele wereld ligt nu binnen hun bereik. Burgers leren een diversiteit aan culturen kennen en profiteren van nieuwe technologische mogelijkheden. Ondertussen raken mondiale ontwikkelingen ook de persoonlijke leefwereld van mensen: hun arbeidspositie, de samenstelling van hun buurt, hun consumptiepatroon (Beck 2005). Van individuen wordt verwacht dat ze hun eigen unieke identiteit vormgeven (Giddens 1991). Ook van regio's wordt verwacht dat ze zichzelf onderscheiden. Terwijl bedrijvigheid in de steden groeit, en nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden biedt, hebben regio's vaak te maken met krimp, wegvallen van voorzieningen en toename van criminaliteit.

Globalisering en individualisering lijken hand in hand te gaan en zetten het bestaande maatschappelijke weefsel onder druk, terwijl de opbouw van nieuwe maatschappelijke verbanden nog gaande is. Mensen moeten zo lang mogelijk zelfredzaam blijven, de regie over hun leven behouden en zelf, voor zover dat mogelijk is, de verantwoordelijkheid dragen voor hun gezondheid, welbevinden en toekomstige generaties (Koerkamp, 2013). Deze ontwikkeling heeft gevolgen voor micro verbanden als het gezin of de familie, maar ook voor buurten, verenigingen en organisaties. Binnen organisaties en in het maatschappelijke leven leiden globalisering en individualisering tot fragmentatie en systeemdwang. Mensen met een sociale kwetsbaarheid, die meer moeite hebben om hun weg te vinden in deze veranderende, complexe samenleving en die uit zichzelf weinig aansluiting vinden, dreigen gemarginaliseerd te raken waardoor problemen zich generaties lang kunnen blijven herhalen (Van Ewijk, 2014).

Het maatschappelijke leven is complexer en ook onvoorspelbaarder geworden. Sommige burgers hebben de neiging om zich in hun eigen leefwereld terug te trekken. Partijen die kritisch zijn op het vluchtelingenbeleid, die klimaatmaatregelen niet zien zitten en weinig vertrouwen hebben in de politiek, doen het goed (Latour 2017). De opgaven waar we als samenleving voor gesteld worden vragen echter om collectieve actie: migratie, vergrijzing, big data, energietransitie, kringlooplandbouw. Spannende vraag is of nieuwe vormen van burgerschap en maatschappelijke participatie kunnen worden gevonden. Nieuwe verbanden waarin niet alleen gelijkgestemden elkaar opzoeken: bonding; maar waarin ook over grenzen heen contacten worden gelegd: bridging (Putnam 2000). Op verschillende plekken in de samenleving zien we dergelijke initiatieven ontstaan. Professionals verlaten de gebaande wegen en bieden producten en diensten op maat (gezinshuiszorg, cliëntgericht werken, smart technology). Burgers zorgen voor elkaar in informele netwerken (mantelzorg, schuldhulpmaatjes), in wijken en buurten slaat men de handen ineen (voedselbanken, wijkteams, buurtapps) en er ontwikkelen zich eigentijdse vormen van ondernemerschap (broodfondsen, nieuwe coöperaties).

Vanuit onze christelijke overtuiging geloven we dat mensen in relatie geschapen zijn, in relatie tot God, in relatie tot medemensen en in relatie tot hun natuurlijke omgeving (Brink & Van der Kooi, 2012). Een goed leven in Bijbels zin is een leven waarin mensen in vrede en recht met elkaar en met hun Schepper leven (Wolterstorff 1983). Een dergelijke opvatting betekent ten eerste dat zorgvuldig moet worden omgegaan met relaties en maatschappelijke verbanden. Dat kunnen bestaande verbanden zijn zoals gezinnen,

familierelaties, scholen, sportverenigingen, kerkelijke gemeenschappen. Maar het kunnen ook nieuwe informele netwerken en maatschappelijke allianties zijn. Mensen ontwikkelen hun persoonlijke identiteit in dialoog met anderen en hebben anderen nodig om authentiek mens te worden (Taylor 1991). Ten tweede kan goed samenleven niet zonder liefde, zonder wederzijds erkenning en waardering voor elkaar. Liefde bestaat daarin dat je geeft om je naaste, dat je ervoor zorgt dat anderen tot hun recht kunnen komen (Wolterstorff 2015). Goed met elkaar samenleven betekent dat mensen op een waardige en rechtvaardige manier met elkaar omgaan, opkomen voor wat zwak en kwetsbaar is en verschillen in overtuiging zo goed mogelijk uithouden. Door beloften te doen, commitment te geven, en door elkaar na opgelopen schade te vergeven, kan de toekomst worden opengelegd (Arendt 1958).

In het hedendaagse professionele discours staan vaak waarden centraal als autonomie, neutraliteit en onafhankelijkheid. Dat zijn stuk voor stuk belangrijke waarden. Wat echter gemakkelijk vergeten wordt, is dat een gezond maatschappelijk leven gedragen wordt door wederzijdse betrokkenheid op elkaar (Nussbaum 2013). Ook voor professionals geldt dat ze in een breder maatschappelijk netwerk opereren waarin ze op anderen betrokken zijn. Ze moeten met een diversiteit van opvattingen en overtuigingen leren omgaan (Reitsma, 2018). Om saamhorigheid en burgerschap te versterken is het belangrijk dat mensen zich gezien weten en zich in een groter verband weten opgenomen. Als het gaat om bezieling en onderlinge betrokkenheid bestaan er in de literatuur nog aanzienlijke leemtes. Welke rol spelen wederzijdse erkenning en waardering in het samen zorgen, het samen leven en het samen werken met elkaar? Hoe kun je als professional relationele verbanden versterken en hoe ga je om met botsende perspectieven? Hoe stel je je niet alleen neutraal en onafhankelijk op, maar bouw je mee aan gezonde maatschappelijke verhoudingen?

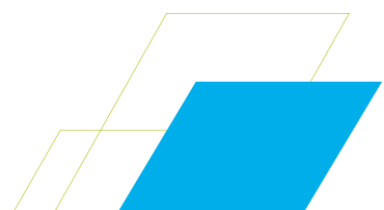
Doelstelling

Aan de Christelijke Hogeschool Ede willen we betrokken professionals opleiden die werken vanuit de kracht van relaties. Daarvoor is kennis nodig, kennis over de betekenis van bestaande verbanden, over hoe mensen samen nieuwe netwerken en initiatieven kunnen vormen en hun verlangen en inspiratie kunnen inbrengen. We willen die kennis graag ontwikkelen door in bestaande praktijksituaties aan de slag te gaan, al doende te leren en ook te putten uit wat in professionals en andere betrokkenen al aan tacit knowledge aanwezig is. Ook willen we netwerken in de regio versterken.

Maatschappelijke en wetenschappelijke inbedding

We werken samen met werkveldpartners in de regio en met kerken en christelijke organisaties. Zo doen we bijvoorbeeld onderzoek naar bezieling binnen organisaties en zijn we betrokken bij diverse identiteitstrajecten. Ook zijn we nauw betrokken bij de transitie en transformatie van het welzijnswerk die vooral lokaal en in wijken gestalte moet krijgen. We participeren in multistakeholdernetwerken rond voeding en werken samen met ICT-bedrijven en het midden- en kleinbedrijf in Regio Food Valley aan een circulaire economie.

Het onderzoek van de Christelijke Hogeschool Ede sluit in het bijzonder aan bij thema 3 van de strategische onderzoeksagenda van de Vereniging Hogescholen: veerkrachtige samenleving, in wijk, stad en regio. Ook kunnen verbindingen worden gelegd met thema 1,

gezondheid: zorg en vitaliteit en thema 10, ondernemen: verantwoord en vernieuwend. We gaan ervan uit dat gezonde maatschappelijke verhoudingen een voorwaarde zijn voor een samenleving die echt veerkrachtig is. Het is belangrijk dat burgers, overheden en organisaties de handen in elkaar slaan en nieuwe maatschappelijke structuren en netwerken ontwikkelen. Echter, deze nieuwe maatschappelijk initiatieven beklijven alleen wanneer er voldoende oog is voor de juiste verhoudingen tussen mensen en onderlinge betrokkenheid wordt gestimuleerd. Als Christelijke Hogeschool Ede willen we ons daarom specifiek richten op de kracht van relaties, het vermogen van mensen om samen met anderen iets op te bouwen en voor elkaar te zorgen, ook als het moeilijk is en overtuigingen en ambities kunnen schuren.

Onderzoeksvraag

Hoe kunnen professionals door het versterken van relationele verbanden bijdragen aan het bouwen van een gezonde samenleving waarin mensen een betekenisvol bestaan kunnen leiden?

Deelvragen:

- / **Zorgen in relatie:** Hoe kunnen professionals kwetsbare groepen in persoonlijke zorgrelaties begeleiden in het ontwikkelen van een gezond en zinvol leven?
- / **Samenleven in relatie:** Hoe kunnen professionals in buurten en wijken onderlinge betrokkenheid tussen burgers versterken en interactie en dialoog tussen groepen stimuleren?
- / **Werken in relatie:** Hoe kunnen professionals samenwerking en nieuwe vormen van coöperatie op de werkvloer stimuleren waarbinnen zinvolle arbeid kan worden verricht?

Clusters

Op basis van de bovengenoemde onderzoeksvragen wordt het onderzoek in drie clusters verdeeld:

1. Zorgen in relatie

Hoe kunnen professionals kwetsbare groepen in persoonlijke zorgrelaties begeleiden in het ontwikkelen van een gezond en zinvol leven?

In dit cluster richten we ons speciaal op kwetsbare groepen die zijn aangewezen op zorg. We hebben het dan over de gezondheidszorg, jeugdzorg, gehandicaptenzorg en geestelijke gezondheidszorg. Bij kwetsbare groepen denken we in het bijzonder aan jeugdigen die in hun opgroeien bedreigd worden, gezinnen met meervoudige problemen, ouderen, mensen met een lage sociaal-economische status en mensen met een psychische, lichamelijke of verstandelijke beperking. Wij willen met ons onderzoek meebouwen aan een samenleving waarin alle mensen tot hun recht kunnen komen en een waardig bestaan kunnen opbouwen. Het is voor ons belangrijk dat mensen door professionals begeleid kunnen worden bij de toegang tot zorg en motivatie, kansen en mogelijkheden kunnen ontwikkelen om keuzes te maken die bijdragen aan een gezond en zinvol leven.

Een samenleving functioneert alleen goed wanneer mensen zich voldoende kunnen ontwikkelen. Aangezien niet iedereen zelfstandig een goed bestaan kan opbouwen, blijft een deel van onze samenleving op zorg aangewezen. Goede zorg is een praktijk die gebaseerd is op een *tweezijdige zorgrelatie* (Baart & Vosman, 2008; Klaver, Elst & Baart, 2013). In deze zorgrelatie brengt de professional zowel de laatste inzichten uit de wetenschap, de voorkeuren van de zorgvrager en diens context als de eigen inschattingen over de situatie in gesprek (Van Ewijk, 2014; Den Hertog, 2016). Het gesprek is dan direct ook het belangrijkste voertuig wat de professional heeft om mensen te bewegen tot een gezond en zinvol leven.

Onder gezond en zinvol leven verstaan wij in ieder geval: 1) het hebben van een zo gezond mogelijke levensstijl, 2) het functioneren in zinvolle relaties en 3) voldoende toekomstperspectief hebben.

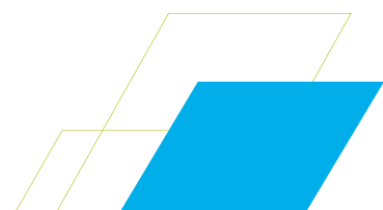
- 1) Een gezonde leefstijl, zoals gezond eten en drinken, draagt bij aan de zes dimensies van positieve gezondheid, te weten: mentaal welbevinden, zingeving, kwaliteit van leven, meedoen, dagelijks functioneren en lichaamsfuncties. De zorgprofessional krijgt dan ook een steeds belangrijker rol als gezondheidsbevorderaar (Kroeze, 2019; Huber, Van Vliet, Boers, 2016; Stuurgroep Bachelor of Nursing, 2020).
- 2) Naast gezond eten en drinken richten wij ons op het kunnen meedoen van kwetsbare groepen in onze samenleving. Dit betekent dat een professional oog moet hebben en moet willen samenwerken met belangrijke anderen in het leven van een zorgvrager. Relationeel kunnen werken is een belangrijke basishouding voor professionals in de zorg (Baart, 2018; Van der Meiden, Noordegraaf & Van Ewijk, 2018).
- 3) Tenslotte kan een professional verschil maken in de beleving van ziekte en tegenslag door zich ook op de zingevingsvraag te richten. Een goede professional heeft aandacht voor het zetten van kleine stappen in de richting van een perspectief, met oog voor dat wat er nog niet is (Praamsma & Van de Koot- Dees, 2019; Van der Stoep, Van de Koot-Dees, Erwich, 2019) en voor de toekomstige generaties.

Binnen het cluster *Zorgen in relatie* richten we ons vooral op (preventieve) persoonsgerichte zorg, zoals het bevorderen van een gezonde leefstijl, professionele opvoeding en therapie voor jeugd en gezin.

2. Samenleven in relatie

Hoe kunnen professionals in buurten en wijken onderlinge betrokkenheid tussen burgers versterken en interactie en dialoog tussen groepen stimuleren?

Het denken over de verzorgingsstaat en samenleven is de afgelopen decennia stevig in beweging geweest. Dit wordt getypeerd door de overgang van een verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving en de decentralisatie van de verzorgingsstaat. Niet het recht op zorg staat voorop maar de opdracht om zelfredzaam te zijn en een bijdrage te leveren aan de samenleving. Opmerkelijk hierbij is de wending naar de lokale samenleving. Vanuit dit idee dagen lokale overheden hun burgers uit samen vorm te geven aan de lokale samenleving en zo zorg te dragen voor hun omgeving. Veel gemeenten hebben een gerichte wijkaanpak ontwikkeld. Dat lokale samenleven (in wijken) is niet vanzelfsprekend (Tonkens

& De Wilde, 2013). Niet alleen als gevolg van individualisering en globalisering, maar ook door een moeizame omgang met diversiteit, maatschappelijke druk, en een toenemende ongelijkheid in kansen en mogelijkheden. Daarnaast zijn veel traditionele gemeenschapsvormen vloeibaar geworden (Bauman, 2005). Het weer 'thuis' brengen van de onderlinge zorg en steun, decentralisatie, betekent dat de vraag om zorg of steun weer in onze directe nabijheid klinkt en gehoord wordt. We moeten het 'zorgen voor elkaar weer leren' (Dekker, 2017).

Vanuit de overtuiging dat een mens een relationeel wezen is en zowel aangewezen is op zijn directe naaste als bijdraagt aan de ontwikkeling van die naaste (Lam, 2016), willen wij ons onderzoek in het cluster *Samenleven in relatie* richten op wijzen waarop deze relationele gegevenheid gestalte zou kunnen krijgen. We richten ons onderzoek op initiatieven waarin bestaande vormen van samenleven gerevitaliseerd worden en op nieuwe vormen van samenleven. Daarbij hebben wij een aantal aandachtsgebieden: zorg en welzijn, kerken en onderwijs. Vanzelfsprekend is de grens tussen deze gebieden vaag en kunnen ze elkaar versterken. Hetzelfde geldt voor de professies die aan de gebieden verbonden zijn.

Op het gebied van zorg en welzijn onderzoeken wij initiatieven waarin burgers de zorg voor elkaar gestalte geven en we helpen ze om deze initiatieven met actieonderzoek verder te ontwikkelen. Het onderzoek richt zich op de werkzame factoren met daarbij bijzondere aandacht voor de rol van de professional hierin. Het gaat daarbij zowel om de steun die in informele netwerken gegeven wordt als om het versterken van de sociale basis in wijken, dorpen en steden. Hierin werken wij nauw samen met burgers, gemeenten en lokale ondersteuningsinstellingen in een werkplaats sociaal domein. Sleutelbegrippen zijn dialoog, verbinden en afstemmen.

Kerken leveren aan het tot ontwikkeling brengen van het lokale samenleven een belangrijks bijdrage. Op tal van plaatsen hebben kerken zogenaamde pioniersplekken opgezet. Nieuwe vormen van gemeente-zijn worden 'uitgeprobeerd' waarbij niet alleen een nieuwe gemeenschapsvorm door en voor betrokkenen wordt ontwikkeld, maar ook nieuwe verbanden met de lokale samenleving worden aangegaan (Stoppels 2019). In die zin leveren kerken belangrijke bijdragen aan het activeren en revitaliseren van het lokale samenleving. In het onderzoek wordt vooral verkend wat bepalende (interne en externe) factoren zijn voor vruchtbare gemeenschapsvorming, wat daarbij het specifiek eigene van de christelijke traditie is en hoe de verbinding met de lokale omgeving kan worden versterkt. Dit is niet alleen van belang voor de kerk zelf, maar ook voor de ontwikkeling van de 'civil society' waaraan kerken nog altijd een belangrijke bijdrage blijken te leveren.

Het onderwijs levert een belangrijke bijdrage aan de socialisatie van kinderen tot burgers van een samenleving. Scholen vormen een, gegeven de culturele context, tamelijk unieke leefomgeving voor kinderen. Gedurende acht jaar brengen de meeste kinderen door in eenzelfde institutionele setting en eenzelfde groep en gaan ze daarbij betekenisvolle relaties aan met leeftijdsgenoten en leerkrachten. Als zodanig zijn dit al levenslessen in burgerschap en is school een ontwikkelplaats voor sociaal kapitaal. Omdat geen school uniform is en kinderen dus altijd geconfronteerd worden met diversiteit, van welke aard dan ook, richten wij ons onderzoek op het leren omgaan met diversiteit. Het omgaan met diversiteit is een opgave voor kinderen, leerkrachten, ouders en scholen als instituut. Daarbij gaat het er om

hoe de diversiteit, die onderdeel is van de pedagogische omgeving van kinderen (en ook van de samenleving waar zij onderdeel van zijn en zullen zijn), door scholen didactisch gehanteerd kan worden.

3. Werken in relatie

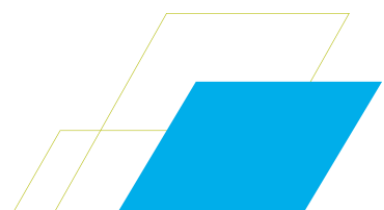
Hoe kunnen professionals samenwerking en nieuwe vormen van coöperatie op de werkvloer stimuleren waarbinnen zinvolle arbeid kan worden verricht?

Mensen werken om in hun levensonderhoud te voorzien. Minstens zo belangrijk is echter dat werk een belangrijke bron van zingeving vormt. Werk geeft mensen status en de mogelijkheid om een eigen unieke bijdrage aan de samenleving te leveren, waardoor ze waardering van anderen ontvangen. Doordat niemand alles kan, en iedereen weer andere talenten heeft, moeten we met elkaar samenwerken. Zo vullen we elkaars tekorten aan (Buijs 2019). Tegelijkertijd staan mensen vaak ook in een concurrentieverhouding met elkaar. Ze wedijveren om een bepaald goed of om een bepaalde positie.

Om maatschappelijke doelen te realiseren, vormen organisaties dikwijls allianties met anderen. Dat is nodig omdat we in de samenleving van vandaag, waarin het lokale en het mondiale met elkaar verweven raken, met veel complexe uitdagingen te maken hebben die vragen om een collectieve inzet. Denk bijvoorbeeld aan de klimaattransitie, de voedseltransitie of het steeds meer met elkaar verknoopt raken van digitale netwerken. Dit vraagt van organisaties dat ze aangesproken willen worden op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid en dat ze in dialoog met andere actoren werken aan innovatieve oplossingen. Bij deze transitie gaat het om innovatie van organisaties die transformeren van lineair naar circulair ondernemen met impact die dienstbaar is aan de maatschappelijke agenda waarin die organisaties opereren. Voor effectieve innovatie is de kracht van relaties, het goed samenwerken met elkaar, essentieel.

Goede samenwerking gaat echter niet vanzelf. Daar zijn vaardigheden voor nodig als goed luisteren, dialogisch handelen, tactvol omgaan met verschillen en tegengestelde belangen (Sennett 2012). De complexe context waarin bedrijven en organisaties moeten opereren maakt de situatie bovendien niet eenvoudiger: de noodzaak van samenwerking over grenzen van afdelingen en organisaties heen, een maatschappelijke omgeving die steeds weer verandert. Om in een dergelijke maatschappelijk context goed te kunnen functioneren is veel adaptief vermogen nodig en een bedrijfscultuur waarin complexe besluitvorming gedragen wordt door wederzijds vertrouwen (Schein 2013). Vertrouwen vraagt dat mensen zich gekend weten in wie ze zijn en wat ze doen. Het vraagt bovendien om articulatie van wat de zin en betekenis is van wat in de onderlinge samenwerking beoogd wordt en om manieren om de verwachtingen, ambities en overtuigingen van de verschillende actoren goed op elkaar af te stemmen (Kievit, 2015: 24-27).

In het cluster *Werken in relatie* wordt onderzocht hoe coöperatie tussen mensen en tussen organisaties en instanties gestalte kan krijgen. Allereerst wordt onderzocht hoe we organisaties en samenwerkingsverbanden tussen organisaties zo kunnen vormgeven dat mensen tot hun recht kunnen komen en betekenisvolle arbeid kunnen verrichten. In

economisch én sociaal opzicht zal het verbinden van betekenisvolle relaties met duidelijke processen, door alliantievorming tussen verschillende partijen en in wederzijdse aantrekkelijkheid, een nieuwe verantwoordelijke samenwerking moeten bewerkstelligen, anders zal het netwerk in zijn civiele en publieke betekenis ophouden te bestaan. Dat er al vele betekenisvolle relaties ontwikkeld zijn tussen het bedrijfsleven en non-gouvernementele organisaties met betrekking tot het oplossen van hardnekkige maatschappelijke problemen laat het begrip ‘maatschappelijk verantwoord ondernemen’ zien in de afgelopen decennia.

Ten tweede wordt onderzoek gedaan naar verhalen die de betrokken elkaar vertellen om hun handelen zin en betekenis te geven (Van der Stoep, 2016). Wat als verhalen binnen een organisatie of binnen samenwerkingsverbanden met elkaar botsen? Hoe kunnen mensen, ondanks verschillen in inspiratie en zingeving toch op een goede manier met elkaar samenwerken en een gemeenschappelijke grond vinden om samen aan een complexe maatschappelijke opgave te werken en elkaar daarbij niet kwijt te raken? Samenwerking binnen organisaties en tussen organisaties is al ingewikkeld, maar door multi-stakeholderinitiatieven waarin burgers, ondernemers en overheden met elkaar samenwerken om aan een gemeenschappelijke maatschappelijke opgave te werken neemt de complexiteit alleen maar toe.

Literatuur

- Arendt, H. (1958). *The human condition*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Baart, A. & Vosman, F. (2008). *Aannemelijke zorg. Over het uitzieden en verdringen van praktische wijsheid in de gezondheidszorg*. Den Haag: Lemma.
- Baart, A. (2018). *De ontdekking van kwaliteit. Theorie en praktijk van relationeel zorg geven*. Amsterdam: SWP.
- Bauman, Z. (2005). *Liquid Life*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (2005). *Power in the global age. A new global political economy*. Cambridge: Polity Press.
- Brink, G. van den & Kooi, C. van der (2012). *Christelijke dogmatiek. Een inleiding*. Zoetermeer: Boekencentrum, p. 244-246.
- Buijs, G. (2019). *Waarom werken we zo hard? Op weg naar een economie van de vreugde*. Amsterdam: Boom.
- Dekker, W.H. (2017). *Wanneer zorg thuis komt; Dialogisch werken in de driehoek hulpvrager, informeel netwerk en professional*. Ede: Christelijke Hogeschool Ede.
- Den Hertog-Voortman, R. (2015). *Patiëntvoorkeuren in de verpleegkundige besluitvorming. Een theorie over afstemmingskennis in de acute zorg*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Ewijk, H. van (2014). *Omgaan met sociale complexiteit. Professionals in het sociale domein*. Amsterdam: SWP.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Huber, M. Van Vliet, M en Boers, I. (2016). Heroverweeg uw opvatting van het begrip ‘gezondheid’ *Nederlands Tijdschrift Geneeskunde*, 160: A7720.
- Kievit, H. (2015). *Dienstbaar organiseren in de regio in sociaal en economisch en perspectief*. Ede: Christelijke Hogeschool Ede.
- Klaver, K., Elst, E., en A.J. Baart (2013). Demarcation of the Ethics of Care as a Discipline: Discussion Article. *Nursing Ethics*, 21 (7): 755-765.

- Koerkamp, R. (2013). Betaalbare zorg is andere zorg. *Tijdschrift voor gezondheidswetenschappen*, 91 (6): 302-303.
- Kroeze, W. (2019). *Aan de slag met zorg voor voeding en gezondheid. Relevantie, missie en plannen van het lectoraat*. Ede: Christelijke Hogeschool Ede.
- Lam, E. (2016). *Risicokind of evenwichtskunstenaar? Kind zijn ondanks een moeilijke thuisssituatie*. Schiedam: Scriptum.
- Latour, B. (2018). *Down to earth. Politics in the new climate regime*. Cambridge: Polity Press.
- Meiden, J. van der, Noordegraaf, M., & van Ewijk, H. (2018). Relational ethics as enrichment of social justice: Applying elements of contextual therapy to social work. *Qualitative Social Work*, 1473325018800383.
- Nussbaum, M.C. (2013). *Political emotions. Why love matters for justice*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Praamsma, M. & Van de Koot-Dees, D. (2019). Een pedagogiek van de hoop. *Sophie*, 1: 13-17.
- Putman, R.D. (2000). *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Reitsma, B.J.G. (2018). *Diversiteit en professionaliteit. Bijbels theologische inspiratie voor een professionele omgang met botsende perspectieven*. Ede: Christelijke Hogeschool Ede.
- Sennett, R. (2012). *Samen. Een pleidooi voor samenwerken en solidariteit*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Schein, E. H. (2013). *Humble inquiry. The gentle art of asking instead of telling*. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers.
- Stoep, J. van der, Koot-Dees van de, D. & Erwich, R. (red.) (2019). *Met verwachting handelen. Hoop en professionele vorming*. Utrecht: KokBoekencentrum (verschijnt binnenkort).
- Stoep, J. van der (2016). *Deugt het verhaal? Herontdekking van het ambacht in journalistiek en communicatie*. Ede: Christelijke Hogeschool Ede.
- Stoppels, S. (2019). *Heil zien in missionaire initiatieven. Een zoektocht naar de theologie achter nieuwe vormen van geloofsgemeenschap*. Ede: Christelijke Hogeschool Ede.
- Stuurgroep Bachelor of Nursing (2020). *Bachelor of Nursing 2020 – een toekomstbestendig opleidingsprofiel 4.0*. Landelijk Overleg Opleidingen Verpleegkunde; 2015.
- Taylor, Ch. (1991). *The ethics of authenticity*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Tonkens, E. & De Wilde, M. (red.) (2013). *Als meedoen pijn doet; Affectief burgerschap in de praktijk*. Amsterdam: Van Gennep.
- Wolterstorff, N. (1983). *Until justice and peace embrace*. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.
- Wolterstorff, N. (2015). *Justice in love*. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.

